

**EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES**

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN [2618-1282](#) (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

УДК 323 (437.6)

Анатолій Юрійович Ключкович

Львівський національний університет імені Івана Франка

Вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>

E-mail: anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua

Received 10 October 2018; revised 14 November 2018; accepted 10 December 2018

doi: 10.15421/341907

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РОЗМЕЖУВАННЯ В СЛОВАЦЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ: ОСНОВНІ ЛІНІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ В
УМОВАХ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ**

Анотація.

Проаналізовано соціально-політичні розмежування як чинник партійно-політичного розвитку в Словаччині. Простежено аналогічну відповідність класичних соціально-політичних розмежувань словацькому соціально-структурному контексту. Виокремлено нестандартні конфліктні лінії, які ситуативно та кон'юнктурно загострювалися в умовах переходу Словаччини до демократії. Падіння комуністичного режиму та плюралізація суспільно-політичного життя на поч. 1990-х рр. зумовила інституціоналізацію численних соціально-політичних розмежувань. Консолідація демократичного політичного режиму сприяла послабленню суспільно-політичної напруги в Словаччині й актуалізувала стандартні суперечності в соціально-економічній, етнічній, ліберально-консервативній площинах.

Ключові слова: *Словаччина, соціально-політичні розмежування, конфлікт, партійна система, посткомунізм, демократичний транзит.*

Anatoliy Yu. Klyuchkovych

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>

E-mail: anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua

***Social and political cleavages in Slovak society: the main lines and features
of influence in the conditions of postcommunist development***

Abstract.

It is analyzed the social and political cleavages as a factor of party-political development of Slovakia after the collapse of the communist regime. The author used the analytical toolkit for the theory of social and political cleavages for the study of social splits and their party representation. The analogical conformity of the classical socio-political cleavages («center – periphery», «state – church», «city – village», «workers – owners») is traced to the Slovak socio-structural context.

Non-standard conflict lines that were situationally and conjuncture aggravated in the conditions of Slovakia's transition to democracy were singled out: «communism – anti-communism», «radical – moderate economic reform», «meciarismus – anti-meciarismus», «slovaks – hungarians», «eurooptimizm – euroskepticism», «mainstream – protest parties», etc.

The fall of the communist regime and the pluralization of socio-political life in the beginning of the 1990's had led to the institutionalization of numerous socio-political cleavages. The operation of the hybrid political

regime in the Slovak Republic in the mid-1990s contributed to the domination of the non-standard conflict line «meciarismus – anti-meciarismus». Consolidation of the democratic political regime contributed to the easing of social and political tension in Slovakia and updated the standard contradictions in the socio-economic, ethnic, liberal-conservative level. The standardization of lines of separation, reduction of their severity in the 2000's showed that the Slovak Republic is approaching the countries of liberal democracy.

It was concluded that the presence of traditional and non-standard conflicting social lines, their mutual plating and situational updating led to the complexity of the post-communist social and political development of the Slovak Republic and the risks to stabilize its party system.

Key words: Slovakia, social and political cleavages, conflict, party system, postcommunism, democracy transit.

Анатолій Юрєвич Ключкович

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>,

E-mail: anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua

Социально-политические размежевания в словацком обществе: основные линии и особенности влияния в условиях посткоммунистического развития

Аннотация.

Проанализированы социально-политические размежевания как фактор партийно-политического развития в Словакии. Прослежено аналогийное соответствие классических социально-политических размежеваний словацкому социально-структурному контексту. Выделены нестандартные конфликтные линии, которые ситуативно и конъюнктурно обострялись в условиях перехода Словакии к демократии. Падение коммунистического режима и плюрализация общественно-политической жизни в нач. 1990-х гг. обусловила институционализацию многочисленных социально-политических разграничений. Консолидация демократического политического режима способствовала ослаблению общественно-политического напряжения в Словакии и актуализировала стандартные противоречия в социально-экономической, этнической, либерально-консервативной плоскостях.

Ключевые слова: Словакия, социально-политические размежевания, конфликт, партийная система, посткоммунизм, демократический транзит.

Постановка проблемы. Важливим чинником структурування партійно-політичного простору в умовах демократичного транзиту є соціально-політичні розмежування, які відображають глибинні суспільні розколи та специфіку ціннісних орієнтацій на різних етапах політичних трансформацій. Досвід посткомуністичного розвитку країн Центрально-Східної Європи і Словаччини зокрема засвідчує наявність різних типів розмежувань, як традиційних, так і специфічних, суспільна гострота і партійна репрезентація яких змінювалася під впливом комплексу структурних і процедурних чинників. Питання вивчення соціально-політичних розмежувань у посткомуністичних країнах не втрачає своєї актуальності з огляду на проблеми суспільної інтеграції та нестабільність партійно-політичного представництва в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціально-політичних розмежувань у Словаччині висвітлена в дослідженнях переважно словацьких авторів (І. Дудінська, В. Кривий, Д. Малова, Д. Лешка, М. Цірнер, С. Сомолані), які акцентують увагу на історичних, економічних, етнічних, соціально-релігійних чинниках розвитку партійної системи. Динаміка наукового інтересу до проблематики обумовлена мінливістю електоральної поведінки, зміною характеру партійної конкуренції та активізацією популістських, антисистемних політичних сил у сучасній Словаччині.

Метою статті є аналіз ключових соціально-політичних розмежувань у контексті демократичних трансформацій у Словаччині.

Основний зміст. У процесі демократичного транзиту посткомуністичних країн ЦСЄ

загострювалися старі та виникали нові соціальні розмежування, найбільш резонансні з яких трансформувалися у соціально-політичні. А. Романюк виокремлює два ключових індикатори, які свідчать про перетворення соціального поділу в соціополітичний: по-перше, це виникнення зв'язку між групою та партією, або іншим політичним інститутом, який буде виступати представником інтересів цієї групи; по-друге, часовий вимір, який свідчить про тривалість, а не випадковість чи кон'юнктурність означеного зв'язку (щонайменше, період у два парламентські терміни) [3, с. 39]. В інструментальному аспекті з усієї сукупності поділів у суспільстві виокремлюються тільки ті, які мають тривалий зв'язок між соціальними групами та політичними партіями. Комбінуючи соціальні та політичні елементи, А. Рьоммеле пропонує сутнісне розуміння розмежувань як довгострокових структурних конфліктів у суспільстві, що призводять до появи протилежних позицій, які представляють конкурентні політичні організації [2, с. 37].

Для дослідження глибоких, стійких соціальних розколів та їх партійної репрезентації в посткомуністичних суспільствах використовується аналітичний інструментарій теорії соціально-політичних розмежувань. Фундатори теорії розмежувань С. М. Ліпсет і С. Роккан визначали чотири основні типи кліважів, що структурували партійні системи західних країн: «центр – периферія», «держава – церква», «місто – село», «робітники – власники» [7]. Рамкова конструкція Ліпсета-Роккана розроблялася в сер. ХХ ст. з урахуванням історичного, соціально-політичного досвіду країн Західної Європи, тому для аналізу партійно-політичного розвитку в умовах постіндустріального суспільства втратила свою універсальність. Динамічність демократичних перетворень у країнах ЦСЄ, неструктурованість їх політичного простору, лабільність і нестійкість зв'язків між виборцями і партіями змушувала дослідників шукати нові пояснюючі моделі. Аналізуючи партійну політику в країнах Центральної Європи, Д.-Л. Сейле пропонує модифіковану версію моделі С. Роккана, яка складається з шести розмежувань. Окрім чо-

тирьох «старих» поділів, які окреслені навколо парадигматичних осей національної та економічної революцій, Д.-Л. Сейле виокремлює також лінії розмежувань «посткомуністи – демократи» та «мінімалісти – максималісти», які конструювалися в результаті міжнародної революції та демократичного транзиту [4, с. 59-61]. Класична теорія розмежувань й надалі зберігає визначений потенціал у поясненні партійно-політичних процесів у «нових» демократіях, тому її можна з корективами застосувати для вивчення структури поділів у посткомуністичних країнах, попри значні відмінності західноєвропейського та східноєвропейського соціального контексту.

Колапс комуністичного режиму в Чехословаччині, як і в інших країнах ЦСЄ, обумовив структурні зміни на різних рівнях суспільної системи, і особливою складністю відзначалися політико-культурні трансформації. В 1989-1992 рр. у словацькому суспільстві актуалізувалося ряд конфліктних ліній, які знаходилися в «дрімаючому» стані за часів комуністичного режиму. В цей турбулентний період партійно-політична структуризація швидко увібрала в себе цілий комплекс проблем політичного, економічного, національно-етнічного, соціально-релігійного та національно-емансипаційного характеру.

Як і в інших «нових» демократіях ключовим розмежуванням у Словаччині було ставлення до комуністичного режиму, яке інституціоналізувалося вже в контексті установчих парламентських виборів 1990 р. На противагу ослабленій Комуністичній партії Словаччини (КПС) антикомуністичний табір був репрезентований кількома потужними суб'єктами з різноспрямованими ідеологічними профілями: консервативно-релігійним (Християнсько-демократичний рух), національно-етнічним (Словацька національна партія і партія угорців), екологічним (Партія зелених) та ідейно-гетерогенним (Громадськість проти насилля), – які отримали представництво в національному та федеральному парламентах.

Гетерогенність антикомуністичного табору зумовила те, що парламентські вибори 1990 р. були не тільки плебісцитом по відношен-

ню до попереднього режиму, але й зіткненням двох сильних (некомуністичних) політичних суб'єктів. Основна конкуренція в тогочасній Словаччині відбувалася між широкоспектральним масовим рухом ГПН і консервативним ХДР. В протиставленні ГПН і ХДР можемо віднайти елементи прояву кліважу «держава – церква», який має історично глибокі корені в словацькому суспільстві.

Демократичні перетворення після 1989 р. призвели до зміни у становищі національних меншин (насамперед угорців), які отримали можливості для повноцінного політичного розвитку. Зокрема на партійній сцені Словаччини з'явилися угорські політичні суб'єкти – Угорська незалежна ініціатива, Угорський християнсько-демократичний рух, «Співіснування». Виникнення угорських партій, з одного боку, і націоналістично-орієнтованої Словацької національної партії (СНП) – з іншого, репрезентувало довготривале соціоструктурне розмежування в площині «словаки – угорці», яке можна співвіднести з класичним кліважем «центр – периферія».

Поряд з розмежуванням навколо демократичної осі в 1990-1992 рр. конструюється конфліктна лінія стосовно словацького національного питання, яке також було ключовим чинником структурування партійного-політичного простору. Політизацію чесько-словацьких суперечностей і питань національного державотворення з боку, насамперед, СНП і РЗДС, варто розглядати в розрізі класичного розмежування «празький центр – словацька периферія».

Розмежування між симпатиками федеративної держави та прихильниками словацької самостійності в цей період напластовувалося на конфліктну лінію щодо ринкового курсу реформ («радикальний – поміркований»), тим самим загострюючи чесько-словацькі відносини в соціально-економічній площині. У той час як на парламентських виборах 1992 р. у Чехії перемогла Громадянська демократична партія на чолі з В. Клаусом, метою якої було поглибити ринкові реформи, у Словаччині електоральний успіх здобув РЗДС на чолі з В. Мечіаром, який критикував федеральну мо-

дель економічної трансформації та прийшов до влади на хвилі суспільного невдоволення її реалізацією в Словаччині. Політична констеляція в результаті виборів 1992 р. не сприяла досягненню компромісу в ключових питаннях реформування державного устрою та економіки Чеської та Словацької Федеративної Республіки, що зумовило її поділ.

В аспекті репрезентації соціополітичних поділів варто підкреслити унікальність ідеологічного профілю Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) на чолі з В. Мечіаром, яка полягала в тому, що партії вдалося побудувати свою політичну платформу та електоральну риторику на акумулюванні одразу кількох ключових конфліктних ліній у словацькому суспільстві. По-перше, РЗДС став головним електоральним спадкоємцем ГПН, яка була головною рушійною силою антикомуністичної революції в Словаччині. По-друге, РЗДС позиціонувався як основний захисник інтересів словацької периферії в контексті дискусії про реформування чехословацької федерації («празький центр – словацька периферія»). По-третє, РЗДС «окупував» соціально-економічну конфліктну лінію шляхом критики радикальної економічної реформи, яка зображувалася як дискримінаційна і насаджувана з Праги, та популістської риторики про особливий словацький шлях економічної трансформації. І насамкінець, В. Мечіар як прем'єр-міністр використовував конфліктну лінію «церква – держава» в аспекті підтримки реституції церковного майна та розвитку договірних відносин з Ватиканом, тим самим конкуруючи з ХДР на католицькому електоральному полі.

Складним у політичному розвитку Словаччини видався період після проголошення її самостійності, що пов'язано з гальмуванням демократичних перетворень і наростанням авторитарних тенденцій. У 1993-1998 рр. загострилося відразу кілька конфліктних ліній, що зумовило соціальну і політичну напругу.

Актуалізувалося етнічне розмежування по лінії «словаки – угорці» (або «словацький центр – угорська периферія»), яке за структурою не було кардинально гострим, але часто використовувалося націонал-популістами в

політичному процесі для мобілізації потенціалу етнічної напруги та історичних ресентиментів з метою здобуття влади [1, с. 69]. Насамперед, владні партії РЗДС і СНП спекулювали на етнічній конфліктній лінії, ігноруючи правомірні вимоги угорських партій чи порушуючи права національних меншин.

В сер. 1990-х рр. посилювалося розмежування за ідеологічною віссю «авторитаризм – лібертаризм», яке знаходило широку партійно-політичну репрезентацію. Громадяни, які прихильно чи стерпно ставились до економічного патерналізму й авторитаризму, підтримували три правлячі партії – РЗДС, СНП і Асоціацію робітників Словаччини (АРС), а також тоді позапарламентську КПС Виняток склали виборці Партії демократичної лівиці (ПДЛ) і Партії угорської коаліції (ПУК), які хоч і були в економічному аспекті орієнтовані на опікунську державу, але дистанціювалися від авторитаризму [1, с. 57-58].

Гібридний режим В. Мечіара опирався на досить широку електоральну основу, сприйнятливую до націонал-популістських гасел, ідей економічного патерналізму, авторитарних практик управління. Прихильники цінностей ліберальної демократії та євроінтеграційного курсу підтримували опозиційні партії, які об'єдналися напередодні парламентських виборів 1998 р. в Словацьку демократичну коаліцію (СДК).

Отже, у зв'язку з ціннісними амбівалентціями, фрустраційною поведінкою громадян і недемократичними практиками управління в сер. 1990-х рр. домінуючою стала нестандартна лінія «мечіаризм – антимечіаризм», яка відображала ставлення громадян до діяльності правлячої коаліції на чолі з В. Мечіаром і перекривала структурні конфліктні лінії в суспільстві в соціально-економічній, національній, державно-церковній площині. В межах цієї лінії інституціоналізувався двоблоковий формат партійної системи (РЗДС, СНП і АРС на противагу СДК і ПУК), який відображав складність протистояння між авторитарно-популістськими та ліберально-демократичними силами у боротьбі за форму політичного режиму. Соціополітичне розмежування «мечі-

аризм – антимечіаризм», попри свою специфічність і ситуативність, певною мірою відображало глибокі й тривалі ціннісні конфлікти у словацькому суспільстві та визначило проєкцію політико-владних відносин у межах щонайменше двох електоральних циклів.

Ставлення до «мечіаризму» залишалося ключовим соціально-політичним розмежуванням у Словаччині і після парламентських виборів 1998 р., внаслідок яких до влади прийшла коаліція демократичних партій на чолі з М. Дзуріндою. Створення і функціонування широкої коаліції правоцентристських, етнічних і лівих партій (СДК, ПУК, ПДЛ і Партії громадянського порозуміння) свідчило, що конфліктна лінія «мечіаризм – антимечіаризм» відтіснила на задній план суперечності в площині «ліві – праві» та ставлення до комуністичного режиму. Крім того, участь ПУК в антимечіарівській коаліції послабило гостроту протиріч у площині «словаки – угорці», на яких тривалий час спекулювали РЗДС і СНП.

Іншим чинником, що сприяв консолідації, як на рівні правлячої еліти, так і громадянського суспільства, був євроінтеграційний вектор розвитку. Вступ Словаччини до ЄС користувався підтримкою більшості суспільства, але значна частина громадян не поділяла урядовий єврооптимізм, який до того ж активно критикували РЗДС і СНП. В даному контексті варто підкреслити і традиційне коливання ціннісних і геополітичних орієнтацій словаків межах осі «Захід – Схід», яке мало прояв і на урядовому рівні (лояльність до Кремля В. Мечіара і прозахідний курс М. Дзурінди). Поступово західний культурний вектор здобував більше прихильників і «повернення до Європи» в контексті демократичної трансформації інтерпретувалося як повернення Словаччини до руслу свого цивілізаційного розвитку.

Демократично орієнтована еліта зробила висновки з минулих поразок, про що свідчило збереження вимушеної консенсуальності коаліційних партій. Незважаючи на ідеологічну неоднорідність і непрості взаємини коаліційних партій, їм вдалося зберегти єдність у ключових питаннях урядової діяльності, що дозволило країні подолати негативний спадок

режиму В. Мечіара, закріпити неоліберальний курс на парламентських виборах 2002 р. і рухатися шляхом до консолідованої демократії та вступу в ЄС і НАТО.

На поч. 2000-х рр. політичний конфлікт у площині «мечіаризм – антимечіаризм» («авторитаризм – лібертаризм») втратив свою актуальність і більше не загострював політичний порядок денний. Консолідація демократичного політичного режиму в Словаччині сприяла послабленню суспільно-політичної напруги й актуалізувала стандартні суперечності та конфліктні лінії, які хоч й не зникали з політичної сцени, але їм бракувало політичної ваги в минулому.

В. Кривий виокремив три основні осі розмежувань у Словаччині на поч. 2000-х рр.: по-перше, консервативно-ліберальна вісь з суперечками щодо ідеологічних, етичних, культурних питань; по-друге, ліво-права вісь, навколо якої обертаються проблеми соціально-економічного характеру та відношення до комуністичного режиму; по-третє, вісь напруги між національною неприязню до угорців, з одного боку, і громадянською терпимістю до них – з іншого [1, с. 63]. Окреслені соціально-політичні розмежування відображають довгострокові структурні конфлікти в словацькому суспільстві, тому знаходили ситуаційне загострення і партійну репрезентацію впродовж всього розвитку Словаччини.

В 2000-х рр. на передній план виходить розмежування на соціально-економічній основі, виявом якого була конкуренція партій у ліво-правому ідеологічному спектрі. Всупереч суспільним очікуванням неоліберальні перетворення уряду М. Дзурінди і вступ Словаччини в ЄС не призвели до швидкого вирішення складних економічних і соціальних проблем пересічних словаків, оскільки дали переважно макроекономічні позитивні результати. Розчарування лібералами і слабкість середнього класу відкрили простір для ретрансляторів лівоорієнтованої популістської риторики, насамперед, партії «Напряв-СД», яка після виборів 2006 р. займає домінуюче положення в партійній системі Словацької Республіки.

Деструктивні можливості впливу роз-

межування в площині «консервативна – ліберальна політика» яскраво проявилися під час урядування правоцентристської коаліції в 2010-2011 рр. Постійні суперечки між ХДР і партією «Свобода і Солідарність» щодо консервативного чи ліберального спрямування урядового курсу в поєднанні з міжпартійним конфліктом щодо підтримки заходів ЄС по збереженню «єврозони» завершилися розпадом коаліції і достроковими виборами в 2012 р. В Словаччині виникла своєрідна трицентрова конфігурація партійної конкуренції, яка, окрім класичної схеми «правий центр – лівий центр», включала самостійний полюс неоліберальної правиці [6, с. 84].

Слід зазначити, що в період консолідації демократичного режиму ключові політичні актори не були орієнтовані на загострення соціально-політичних розколів. Стандартизація ліній розмежувань, зменшення їх гостроти свідчили про те, що Словаччина наближається до країн ліберальної демократії.

Водночас останні парламентські вибори 2016 р. зафіксували ряд деструктивних тенденцій партійно-політичного розвитку, пов'язаних з розпадом «структурного ядра» партійної системи, різким оновленням її складу, зростанням електорального впливу політичних суб'єктів антисистемної спрямованості та представництвом у парламенті партії правоекстремістської орієнтованості [5, с. 101-102]. В основі цих негативних тенденцій комплекс суспільних проблем, пов'язаних зі зростанням недовіри до політичних еліт і владних інститутів, розчаруванням національною і європейською політикою.

Критично оцінюючи етап політичної трансформації Словаччини після виборів 2016 р., Д. Малова вказує на проблеми корупції, клієнтелізму як джерела суспільної недовіри і конструювання конфліктної лінії «мейнстрім-партії проти партій анти-істеблішменту» [8, с. 2-5]. Формування в 2016 р. ліво-правої коаліції, в рамках якої вперше партнерами стали націоналістична СНП і партія угорців «Міст», є свідченням не стільки послаблення напруги в розрізі традиційних розмежувань, скільки намаганням владної еліти згуртова-

но протистояти новим викликам. Запит словацького суспільства на політичні зміни, які не пов'язуються з традиційними партіями і навіть ставлять під сумнів демократичні цінності, є відображенням нових ризикових тенденцій у політичному розвитку країн ЦСЄ.

Висновки. Отже, партійно-політичний розвиток Словаччини засвідчив наявність численних соціополітичних розмежувань, які можна розглядати в розрізі як традиційних кліважних типів, так і нестандартних конфліктних ліній, властивих суто словацькому суспільству.

В структурно-динамічному аспекті частину словацьких проблемних комплексів можна співвідносити з традиційними кліважами С. М. Липсета і С. Роккана. Розмежування «центр – периферія» у модифікованих варіантах («празький центр – словацька периферія», «Братислава – регіони», «словацький центр – угорська периферія») відіграло важливе значення впродовж всього посткомуністичного розвитку. Динамічною актуалізацією відзначається також соціально-економічна конфліктна лінія, яка проявлялася у різних варіаціях неоднозначного відношення суспільства до федеральної економічної реформи в ЧСФР, неоліберальних ринкових реформ М. Дзурінди, соціального курсу Р. Фіцо. Стабільну електоральну підтримку забезпечував політичним носіям християнських цінностей (ХДР, СХДС) кліваж «церква – держава», тоді як аграрний напрямок в контексті розмежування

«місто – село» мав найслабше партійно-політичне представництво в Словаччині.

Для партійно-політичного розвитку Словаччини характерні ряд нестандартних ліній розмежувань, які опиралися не на різнобічну оцінку суспільством політичних процесів, а на відчуття небезпеки, ризику чи страху. Причому, в 1990 р. йшлося про необхідність остаточно покінчити з комуністичним режимом; в 1992 р. центральним було питання поділу федерації; в 1997-1998 рр. на передній план висунулася боротьба за збереження демократичного режиму й усунення від влади В. Мечіара, а в 2002 р. – недопущення тих політичних сил, які могли б завадити євроінтеграційному процесу; в 2012 р. в епіцентрі суспільної уваги – криза «єврозони» і корупційні скандали; 2016 р. – криза довіри до мейнстрімних партій і антиемігрантські настрої. Загалом, не маючи глибокої соціально-структурної основи, нестандартні розмежування часто загострювалися партійно-політичними акторами ситуативно і кон'юнктурно, насамперед, в контексті активної фази електорального циклу.

Наявність традиційних і нестандартних конфліктних суспільних ліній, їх взаємне напластування, ситуативна актуалізація і нестійка партійно-політична репрезентація підтверджують складність посткомуністичного суспільно-політичного розвитку Словаччини і створюють ризики для стабілізації її партійної системи на сучасному етапі.

Бібліографічні посилання

1. *Опыт демократических преобразований Словакии*. Братислава: Институт общественных проблем, 2007. 213 с.
2. Реммеле А. Структура размежевания и партийные системы в Восточной и Центральной Европе. *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 30-50.
3. Романюк А. *Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір*. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
4. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат). *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 56-63.
5. Kľučkovič A. Структурні зміни в партійній системі Словацької Республіки в контексті сучасних викликів. *Politologická analýza regionálnych volieb 2017 na Slovensku*. Zborník / I.Dudinská, M.Cirner, G.Székely (eds.). Prešov, 2018. Vyd. 1. S. 94-102.
6. Leška D. Hlavné etapy formovania systému politických strán na Slovensku po roku 1989. *Sociológia*. 2013. Č. 1. S. 71-88.

7. Lipset S. M., Rokkan S. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press, 1967. P. 1-61.

8. Malová D. *Transformation experiences in Slovakia: governing uncertainty*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017. 13 p.

References

1. Opyt demokraticheskikh preobrazovanij Slovakii. Bratislava: Institut obshestvennyh problem, 2007. 213 c.

2. Remmele A. Struktura razmezhevaniya i partijnye sistemy v Vostochnoj i Centralnoj Evrope. *Politicheskaya nauka*. 2004. № 4. S. 30-50.

3. Romanyuk A. Porivnyalnij analiz politichnih sistem krayin Zahidnoyi Yevropi: institucijnij vimir. Lviv: Triada plyus, 2004. 392 s.

4. Sejle D.-L. Primenimy li razmezhevaniya Rokkana k Centralnoj Evrope? (Referat). *Politicheskaya nauka*. 2004. № 4. S. 56-63.

5. Kl'uckovic A. Strukturni zmini v partijnij sistemii Slovac'koyi Respubliki v konteksti suchasnih viklikiv. *Politologicka analiza regionalnych volieb 20 7 na Slovensku*. Zbornik / I.Dudinska, M.Cirner, G.Szekely (eds.). Presov, 2018. Vyd. 1. S. 94-102.

6. Leska D. Hlavne etapy formovania systemu politickych stran na Slovensku po roku 1989. *Sociologia*. 2013. C. 1. S. 71-88.

7. Lipset S. M., Rokkan S. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press, 1967. R. 1-61.

8. Malova D. *Transformation experiences in Slovakia: governing uncertainty*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017. 13 p.